

Sharing Childhood, compartint la infància a les escoles amb una mirada intergeneracional. El primer any de feina junts

Carme Orte

Margalida Vives

Belén Pascual

Maria Antònia Gomila

RESUM

El present capítol reflexiona sobre el treball realitzat al projecte europeu intergeneracional “Compartir la Infància, Sharing Childhood”, durant el curs escolar 2013-2014. Aquest programa té una durada de dos anys i pretén, sota la coordinació del GIFES (Grup d'Investigació i Formació Educativa i Social de la UIB), i juntament amb la Foundation for the Development of the Education System (Lodz, Polònia) i l'organització el Bayat Halk Egitim Merkezi Mudurlugu (Afyonkarahisar, Turquia), dissenyar, implementar i avaluar un projecte formatiu intergeneracional inserit en el currículum escolar i, en segon lloc, elaborar una guia de bones pràctiques de projectes educatius intergeneracionals.

Els implicats en aquest projecte són, per a cada país participant, les institucions esmentades, un grup de persones grans amb unes determinades característiques i unes escoles també obertes a la seva comunitat i amb experiència en projectes europeus. Per aconseguir-ho, s'ha plantejat treballar de forma intensa i a diferents nivells (internacional, amb persones grans, amb escoles, amb el grup d'investigació...) de forma coordinada i amb uns objectius claus. En aquest capítol presentem els resultats de la feina realitzada durant aquest curs.

RESUMEN

El presente capítulo reflexiona sobre el trabajo realizado en el proyecto europeo intergeneracional “Compartir la Infancia, Sharing Childhood”, durante el curso escolar 2013-2014. Este programa tiene una duración de dos años y pretende, bajo la coordinación de GIFES (Grupo de Investigación y Formación Educativa y Social de la UIB), y junto a la Foundation for the Development of the Education System (Lodz, Polonia) y la organización el Bayat Halk Egitim Merkezi Mudurlugu (Afyonkarahisar, Turquía), diseñar, implementar y evaluar un proyecto formativo intergeneracional insertado en el currículum escolar y, en segundo lugar, elaborar una guía de buenas prácticas de proyectos educativos intergeneracionales.

Los implicados en este proyecto son, en cada país participante, las instituciones anteriormente mencionadas, un grupo de personas mayores con unas determinadas características y unas escuelas también abiertas a su comunidad y con experiencia en proyectos europeos. Para conseguirlo, se ha planteado trabajar de forma intensa y en diferentes niveles (internacional, con personas mayores, con escuelas, con el grupo de investigación...) de forma coordinada y con unos objetivos claves. Presentamos en este capítulo los resultados del trabajo realizado durante este curso.

INTRODUCCIÓ

Els antecedents d'aquest projecte es contextualitzen en la línia de treball intergeneracional que du a terme el Grup d'Investigació i Formació Educativa i Social (GIFES) des de 2007 (Macías, Alzina, Tur 2010; Macías, Orte, March 2011; Macías, Orte, March 2012); i hi conflueixen no sols la dilatada experiència en programes d'aprenentatge al llarg de tota la vida destinats a les persones grans —n'hem de destacar la creació de la Universitat Oberta de Majors (UOM), el 1998, a la Universitat de les Illes Balears—, sinó també l'avaluació positiva d'altres projectes intergeneracionals anteriors d'àmbit internacional.

A més, cal tenir present algunes dades significatives sobre les relacions intergeneracionals en els nostres dies. A nivell nacional, Enciso (2012) afirma que hi ha una diferència entre l'opinió que tenen les persones grans de la seva relació amb els joves (segons Condicions de Vida del CIS, el 2006 un 38% de persones grans afirmaven que tenien contacte diari o quasi diari amb els seus néts, mentre que, segons el Sondeo Sobre la Joventud en España del 2007, el contacte dels joves amb les persones grans era del 67,3% a diari o quasi a diari). Aquesta diferència probablement s'explica pel fet que a les persones grans sols se'ls demana pel contacte amb generacions de la seva pròpia família, mentre que la pregunta formulada als joves és oberta a la relació amb generacions de persones grans en general.

A nivell internacional, el treball publicat per Hatton i Ohsako (2001) encamina la necessitat dels programes intergeneracionals per determinades tendències comunes identificades en la revisió del treball en diferents països: a) augment de l'esperança de vida; b) canvis en els patrons econòmics i de benestar que fan que les persones majors o bé siguin un element indispensable per al sosteniment familiar o bé que se'ls vegi com una càrrega, cosa que fa disminuir el respecte vers les persones grans; c) els canvis i les reordenacions en les estructures familiars, que tenen efectes en les polítiques socials; d) la promoció i el desenvolupament del moviment «Aprentatge al llarg de tota la vida»; e) les relacions canviants entre persones grans i joves; i f) la necessitat d'una política social estable compromesa (Hatton i Ohsako (2001).

Amb l'objectiu, doncs, de poder continuar treballant no sols amb l'aprenentatge al llarg de tota la vida, sinó també amb la idea que les persones majors no sols puguin participar, sinó també contribuir de forma activa a la societat, es va presentar i aprovar el projecte internacional Sharing Childhood (SACHI). La proposta de crear i adaptar un projecte educatiu comú a dues generacions en el context dels centres escolars de primària és l'eix vertebrador de tota l'estructura organitzativa. Entenem que perquè les dues generacions no sols puguin adquirir nous valors educatius, sinó que percebin de forma positiva (o augmentin aquesta) l'intercanvi intergeneracional d'experiències, s'ha d'aplicar una metodologia activa, participativa i significativa. D'aquí que aquests criteris fossin bàsics per a la selecció de les escoles participants en el projecte.

El grup de persones majors seleccionat té unes inquietuds i uns interessos que possibiliten una transmissió positiva de valors, de coneixements i d'experiències, altament beneficiosa per a les dues generacions que treballen juntes i que comparteixen les vivències. En aquest sentit, hem d'entendre que el punt comú i l'origen del projecte és la infància viscuda als 11-12 anys, una època prou significativa a nivell personal, tant per a les persones grans com per als infants que han cursat cinquè d'educació primària i que el curs 2014-2015 acabaran l'educació primària.

L'entrada a les aules els possibilitarà el desenvolupament de nous aprenentatges, fruit de la interacció; aprenentatges més significatius; actituds més propers a les persones grans, amb el descobriment de punts en comú que facilitaran l'apropament intergeneracional i el plaer i l'interès per descobrir les realitats viscudes per generacions anteriors i viscudes actualment pels infants. De manera que el treball no sols es fa a través de continguts i competències curriculars, sinó que també se cerca anar més enllà a fi d'establir vincles i sentiments positius vers les generacions amb les quals interactuem.

I. PROGRAMES INTERGENERACIONALS, BENEFICIS I RISCOS

Les primeres recomanacions de les Nacions Unides (1995, 2000, 2002) així com les diferents comunicacions de la Comissió Europea contribueixen a la construcció del concepte de relacions intergeneracionals i a l'exposició de la idea de la necessitat emergent de promoure l'aprenentatge intergeneracional a Europa com a mitjà per aconseguir la solidaritat intergeneracional (Comissió Europea 2011). Aquesta idea es basa, seguint l'Eagle Project de 2008 i la mateixa Comissió Europea (2011), en el fet que les pràctiques intergeneracionals poden contribuir a l'equilibri de les desigualtats i superar la segregació social, amb la promoció de major capacitat de comprensió i de respecte entre les generacions, la qual cosa permet el desenvolupament de les societats. Cal apuntar que aquestes recomanacions tenen l'origen a Europa, en la dècada dels anys noranta del segle XX, quan apareix el concepte d'«una societat per a totes les edats», i es crea, entre d'altres, el Consorci Internacional per a Programes Intergeneracionals, el 1999.

Així doncs, tal i com s'ha comentat, el contacte intergeneracional ha anat perdent espai dins la nostra societat, espais que eren propis en la societat tradicional. Seguint el projecte Eagle (2008), els projectes intergeneracionals representen un gran benefici, perquè aglutinen generacions segregades i permeten construir «una major comprensió entre generacions, alenar a la ciutadania activa i la participació social, promoure el treball a través de generacions, permetre compartir recursos professionals i socials i de coneixement entre generacions, ajudar a fer front a problemes que són comuns entre les generacions i mantenir i construir capital humà i social simultàniament». Les diferents investigacions han proposat en els seus escrits diverses millores per a ambdues generacions. En els joves, augmenta la seva autoestima, la seva confiança, la seva responsabilitat social, el seu reconeixement de les persones majors i la millora del seu rendiment escolar, entre d'altres. Per a les generacions grans, els beneficis giren entorn a afavorir la seva participació activa, fomentar la seva visibilitat, evitar l'aïllament, augmentar la vitalitat, millorar la capacitat de fer front a malalties, aprendre a desenvolupar vincles d'amistat, augmentar la seva autoestima, la seva motivació... (IMSERO 2009; Bentancor 2009; ONU 2002; Pascual, Gomila 2013, Macías, Orte, March 2012).

Per a nosaltres, és també significatiu que aquests beneficis no sols se centren en la millora de diferents àmbits per a les generacions implicades i per a les seves relacions, ja que permeten rescatar i replantejar la transmissió cultural tradicional, uneixen generacions separades, afavoreixen que es comparteixin recursos entre generacions i que s'afrontin reptes socials junts... (Hatton, Ohsako 2001). Aquests beneficis també tenen impacte i conseqüències en altres generacions i institucions directament implicades, com les famílies, els professionals implicats i la comunitat en general. Així, la millora de les relacions familiars, del nivell de comunicació i de competències, del coneixement, el reconeixement i el suport mutu són factors que reverteixen en la convivència i la vida comunitària en general (Domínguez, 2012). Per a Hatton i Ohsako (2001), els beneficis dels programes intergeneracionals (PI) es traslladen a àmbits com l'economia i el treball (creació de llocs de feina dins els PI, especialment en col·lectius socialment vulnerables, com les dones en determinades cultures), la societat (foment de la cultura de la pau, augment de la qualitat de vida dels participants...); l'aprenentatge al llarg de tota la vida (intercanvi d'experiències educatives, cooperació amb els docents, promoció d'habilitats al llarg de tota la vida, estimulació de la coordinació escola-comunitat); i la salut (promoció de la participació social i l'envelliment actiu).

ENIL (2012) anima a treballar en diferents temàtiques i espais per tal d'ampliar el concepte i la pràctica intergeneracional. Aquest encoratjament, portat a l'àmbit escolar, proporciona no sols oportunitats d'aprenentatge per a les persones grans, sinó que, a més d'aconseguir els objectius descrits anteriorment, ofereix un model eficaç de foment de contribucions significatives de les persones grans dins la societat (International Learning in Schools in Europe, ILSE, Comissió Europea 2011).

Cert és, emperò, que no tot s'aconsegueix amb declaracions d'intencions. Així, els programes i projectes d'educació intergeneracional contenen certs riscos (ENIL 2012), com un inadequat disseny i planificació (que afecta a la capacitat per atreure possibles participants), una metodologia poc escaient (no col·laborativa) o una avaluació insuficient (que no permet mesurar l'impacte que les actuacions tenen en els grups participants) (Comissió Europea 2012; Domínguez 2012). Domínguez (2012) també considera un risc una limitada fonamentació teòrica i conceptual, així com les dificultats que afecten la sostenibilitat i la continuïtat en el temps (sovint per manca de finançament). Per ventura, aquests són els motius que han fet que, a nivell nacional, el nombre de PI hagi augmentat, però han estat pocs els que s'han mantingut estables i també han estat pocs els beneficiaris dels programes (Enciso 2012).

Com podem fer front, doncs, a aquests perills i millorar la situació dels PI a nivell nacional? La Comissió Europea (2012) recomana un major reconeixement per part de l'administració educativa i local, la continuïtat dels programes, a través d'un finançament adequat, de professionals de l'àmbit educatiu i social... Sánchez i Díaz (2005) i Sánchez (2007) reconeixen també la idea del treball comunitari en xarxa.

2. EL PROJECTE SHARING CHILDHOOD: COMPARTINT LA INFÀNCIA

La realitat social actual afavoreix que molts infants creixin sense la proximitat de la figura dels padrins, o sense el referent de persones grans properes. Aquest projecte pretén que aquesta relació i els seus beneficis es produeixin sempre adaptats a la realitat de l'entorn més proper de les dues generacions.

2.1. Objectius

Així doncs, treballam per crear i/o reforçar vincles emocionals positius entre generacions (també de forma indirecta amb la generació intermèdia, a través dels professors i dels pares dels alumnes), mostrant la persona gran des de diferents punts de vista i en dos moments del temps, passat i actual, a través de la infància. El projecte té com a objectiu acabar de rompre mites relacionats amb l'edat, afavorir la noció de la continuïtat, el desenvolupament i l'evolució de les distintes etapes evolutives, connectant la infància en diferents temps històrics. A través de la història en comú que es construeix es revisa l'espai i el temps compartit, l'escola, l'intercanvi constant, la fluïdesa d'experiències entre les diferents generacions. És important tenir en compte que també volem donar veu i visibilitat a un col·lectiu actiu i heterogeni, que té una especial energia que cal potenciar i orientar en el context de l'educació i de la ciutadania activa.

L'objectiu principal és que les relacions intergeneracionals es produeixin de forma natural en els espais educatius d'aprenentatge i de la vida quotidiana, que siguin estables en el temps i que dotem d'igual valor la infància d'una generació i de l'altra. Volem aconseguir que els grups es beneficiïn d'aquesta relació: els majors no sols poden transmetre la seva experiència des d'un vessant més activa, sinó que s'incorporen, a través de la pràctica, a la realitat quotidiana dels joves. De la seva banda, els joves tindran accés a aquesta gran riquesa, podran compararla amb la seva realitat i observaran que possiblement hi hagi més similituds que diferències entre la seva generació i la de les persones grans. En aquesta línia, i a partir de les orientacions educatives que es recullen en el currículum educatiu oficial de cada sistema educatiu d'educació primària dels països participants en el projecte, es fomenta l'educació en valors. Concretament, els objectius del projecte són:

- Crear una metodologia intergeneracional d'aprenentatge de nous valors a les escoles, a partir de la incorporació de persones grans al centre educatiu.
- Fomentar valors positius, relacionats amb les persones grans, a través de la potenciació d'una imatge de persona gran com a persona activa i dinàmica.
- Donar visibilitat i rol a les persones grans com a persones actives i fomentar una imatge positiva de les persones grans entre els infants i dins la societat en el seu conjunt.
- Promocionar habilitats socials, tant en els joves com en les persones grans a partir de la interrelació entre generacions diferents i el desenvolupament i posada en pràctica dels objectius comuns.
- Generar beneficis mutus i positius entre les dues generacions
- Intercanviar coneixements i competències
- Estendre el procés i la metodologia de feina intergeneracional i normalitzar-ho al currículum d'aprenentatge escolar, tant dels infants com de les persones grans.

Aquests objectius giren entorn de diferents components necessaris per a la gestió d'un programa intergeneracional (Sánchez, Díaz 2005): a) personal implicat; b) comunitat on s'aplica el projecte; c) institucionalització del projecte; d) administració; e) avaluació; f) participants; g) treball en xarxa, i h) finançament.

2.2. Participants

Tres són els grups protagonistes al llarg de la primera fase del projecte, amb els quals es fa feina de forma directa i coordinada. A partir del curs vinent, la generació de joves serà la que tindrà protagonisme, juntament amb la de les persones grans, en l'aplicació del programa dins les aules.

Ara, emperò, en aquesta primera fase, els protagonistes són:

- a) Grup de persones grans. Les persones grans seleccionades per dur endavant el projecte són persones actives, amb disponibilitat de temps i de mobilitat (el projecte contempla dos viatges internacionals, un a Polònia al llarg de la primera fase i un altre a Turquia a la segona fase). Els requisits bàsics, emperò, són un coneixement d'informàtica que els permeti tenir un paper actiu en el projecte, un coneixement d'anglès per a la comunicació internacional i, sobretot, un compromís vers el programa de dos anys (fins al juny de 2015).
- b) Escoles. El perfil de les escoles seleccionades respon a un tipus d'escola amb experiència amb projectes internacionals, amb obertura al seu entorn. Compten amb una metodologia de treball centrada en projectes, activa i participativa de tota la comunitat educativa, en què els alumnes hi juguen un paper protagonista i actiu.
- c) Institucions implicades. Les tres institucions tenen experiències prèvies d'altres projectes intergeneracionals amb persones grans, emmarcats dins l'àmbit educatiu i l'àmbit de l'aprenentatge al llarg de tota la vida. Cal comentar que dues de les tres institucions ja han participat en projectes internacionals anteriors de forma conjunta, consolidant, així, una estabilitat en les relacions internacionals i potenciant-la.

De cada grup s'han realitzat agrupaments a l'hora de concretar el treball dins cada centre educatiu, així comptant amb un total de tres grups de feina per a cada escola. En el darrer, el grup s'ha desdoblant, ja que es tracta d'un centre de dues línies, fet que no ocorre en els dos centres restants. Els grups de feina són:

- tres persones grans;
- un tutor/a com a referent, si bé es compta amb la participació de tots els equips directius i la cooperació d'altres mestres especialistes en determinades matèries de les quals es realitzarà alguna sessió quinzenal (per exemple, educació física);
- dos membres del grup d'investigació (GIFES), i
- associacions, clubs d'esplai, AMIPA... segons la realitat de cada centre. També es compta amb la col·laboració de clubs de jubilats i llars on acudeixen persones grans del barri.

2.3. Metodologia i temporalització

Al projecte aprovat participen GIFES (Grup d'Investigació i Formació Educativa i Social, UIB), com a entitat coordinadora, la Foundation for the development of the education system (Lodz, Polònia) i el Bayat Halk Egitim Merkezi Mudurlugu (Afyonkarahisar, Turquia). La durada és de dos anys i es contempla dedicar el primer any a la planificació i l'estructuració del programa i el segon any a la implementació dins les aules del programa.

La primera passa va ser fer una reunió inicial amb les entitats que hi participen, amb l'objectiu de concretar i revisar l'organització del programa, les dates de la mobilitat i els responsables i la

distribució de les tasques del projecte. Al mateix temps, es varen concretar les necessitats formatives dels grups de persones grans, les accions prèvies que caldria fer a les escoles i els criteris de selecció de les persones grans i de les escoles participants.

Seguint McCrea, Weissman i Thorpe-Brown (2004), citats a Sánchez i Díaz (2005), després d'aquesta fase de planificació és el torn de la fase del reclutar els participants; tasca realitzada a cada un dels països participants i d'acord amb els criteris de selecció acordats prèviament. En el nostre cas, es va fer una selecció i es va presentar el projecte a un grup de persones grans que complien els requisits. Actualment hem tancat la fase d'orientació i formació dels participants; els dies 8 i 9 de juliol es va dur a terme un curs de formació estructurat en dues línies bàsiques, una centrada en l'aprenentatge de les dinàmiques i estructures pedagògiques emprades als centres amb els alumnes de tercer cicle de primària, de cara a potenciar que les persones grans es familiaritzin amb aquestes dinàmiques i entenguin el seu rol com un agent educatiu més, que comparteix amb els alumnes espais, experiències i coneixements, i no mostrant-se com simples «proveïdors» d'històries de les seves infàncies. La segona part de la formació es va centrar a revisar els continguts i la temporalització del projecte en general i de les unitats didàctiques en particular.

La proposta d'aquest treball és poder no sols implementar el programa pilot en tres centres educatius a les Illes Balears i als altres països participants, sinó també poder mantenir-lo al llarg del temps (quarta fase citada per McCrea, Weissman, Thorpe-Brown 2004). La taula següent mostra el desenvolupament del projecte durant els dos anys de durada:

QUADRE I. TEMPORALITZACIÓ DEL PROJECTE SACHI

Data	Tasca	Objectiu
Novembre de 2013	Reunió inicial amb els <i>partners</i>	Concretar proposta, temàtiques de les U. D i adaptació del calendari i de la feina.
Desembre de 2013	Reunió GIFES	Concretar i seleccionar centres i grup de persones majors.
Gener de 2014	1a reunió amb els centres	Presentació del projecte als centres; possibles contactes amb associacions del barri.
Febrer de 2014	1a reunió amb persones grans	Presentació del projecte. Distribució de tasques i funcions; possibles agrupaments.
Març - juny de 2014	Reunions de treball	Concreció del treball que s'ha de fer a cada centre; reunió amb escoles, grup de sèniors, associacions i GIFES. Definició de funcions i tasques específiques que s'han de dur a terme en cada una de les sessions. Suport GIFES.
Maig de 2014	Trobada a Polònia amb els <i>partners</i>	Revisió de les tasques de cada <i>partner</i> , revisió del projecte a cada país.
20 de maig de 2014	Reunió conjunta de participants SACHI de les Illes Balears	Reunió conjunta de tots els agents implicats (sèniors, escoles, associacions, grup GIFES).
Juny de 2014	Reunió nacional OAPEE	Revisió dels punts en comú dels projectes d'aprenentatge permanent europeus que es duen a Espanya.
Juliol de 2014	Sessió de formació	Formació en tècniques de treball cooperatiu, concreció de les U. D.

Data	Tasca	Objectiu
Setembre de 2014	Reunió de treball	Concreció del treball a cada centre (horaris i assignatures)
Final setembre de 2014	Sessió inicial	Primera sessió, presentació
Setembre de 2014 – gener de 2015	1a - 8a sessions dins les aules	Desenvolupament del treball de forma regular (quinzenal)
Setembre de 2014 – gener de 2015	Seguiment de les sessions	Reunions quinzenals per avaluar l'evolució del projecte
Febrer de 2015	Trobada a Turquia	Valoració de la implementació dels projectes a cada país
Febrer - maig de 2015	Reunió de treball	Avaluació del projecte pilot. Inici de l'elaboració de la guia de bones pràctiques.
Maig de 2015	Trobada final a les Illes Balears amb els <i>partners</i>	Cada centre exposarà al llarg del curs el treball realitzat, es farà una exposició conjunta amb els <i>partners</i> a Mallorca
Juny de 2015	Final del projecte	Avaluació i elaboració de la guia de bones pràctiques.

El treball del curs 2013-2014 ha estat el disseny, la coordinació i la concreció de les activitats que conjuntament duran a terme dins les aules les persones grans amb el seu grup de referència de 6è d'educació primària, amb el suport del professor/tutor i dels membres del grup d'investigació GIFES. Així, la presència del tutor dins les aules està assegurada, oferint sessions de forma regular de forma quinzenal, acabant la darrera unitat didàctica amb la celebració de les festes populars del barri (Sant Antoni i/o Sant Sebastià).

Les sessions totals són vuit, una d'avaluació inicial i una darrera d'avaluació final. Les sis sessions intermèdies corresponen a les unitats didàctiques que es treballaran. A cada sessió, la dinàmica serà la següent:

1. *Activitat inicial*: els alumnes, per grups, expliquen el que han fet al llarg de les dues setmanes a les persones grans.
2. *Activitat principal*: depenent de la unitat didàctica es recomana realitzar-la a assignatures com català, coneixement del medi o educació física, tot i que s'adaptaran segons el calendari.
3. *Activitat de síntesi*: conclusió de la dinàmica realitzada.
4. *Proposta d'activitat per a la propera sessió*: les persones grans expliquen la tasca que hauran de fer els alumnes durant els quinze dies següents.
5. *(Auto)avaluació*: avaluació de la sessió per part dels alumnes, així com de la seva participació i de les persones grans.

Com es pot observar, difícilment les sessions de 45-50 minuts són suficients per desenvolupar aquest projecte, per tant, es plantejà la possibilitat d'emprar dues sessions consecutives per fer-ho.

En aquest sentit, i tenint present el període d'atenció i de concentració dels infants d'11-12 anys es va proposar fer les sessions abans i després del pati, i aprofitar, mentre els nins tenen el seu temps d'esbarjo, perquè els implicats (professors, sèniors i grup d'investigació) es reuneixin per fer el seguiment de la sessió.

Al llarg de tota la dinàmica tant els alumnes de 6è d'EP com els sèniors mateixos han d'entendre que les persones grans són un membre més dins l'aula, en aquest sentit, formaran part de dos grups d'alumnes (cada grup estarà format per uns 4-5 alumnes, segons el nombre d'alumnes dins l'aula). D'aquesta manera, es pretén fomentar la pràctica cooperativa que permeti reforçar tant dins com fora de l'aula l'autonomia i la capacitat d'aprenentatge de l'alumnat. En aquest sentit, les activitats fora de l'escola, els grups cooperatius de feina conjunt (i el repartiment de rols), les dinàmiques de grup o la realització d'entrevistes per a la recollida d'informació, són algunes de les estratègies que fonamenten la metodologia de la intervenció.

Un punt important va ser el 20 de maig, quan es va fer una reunió conjunta de tots els participants del projecte SACHI a les Illes Balears (escoles, sèniors i grup d'investigació), en la qual es va aprofitar no sols per conèixer tots els participants sinó per parlar de la feina que es du a terme als altres països participants. Així mateix, s'organitzaren i concretaren les unitats didàctiques, es treballà en grups, segons el centre en què havien de participar, i es concretaren les futures reunions i la sessió de formació del juliol.

Un altre element important a destacar és la necessitat d'estar constantment connectats, per aquest motiu, les noves tecnologies han format part indispensable del desenvolupament i coordinació del projecte. Cal recordar que un requisit de les persones grans seleccionades va ser que en tinguessin coneixements. Així, s'empra la plataforma Wiggio per a la comunicació entre tots els participants, al mateix temps, s'organitzen subgrups segons el centre educatiu on s'hagi de treballar, es comparteixen documents de feina amb els altres països (d'aquí la necessitat de conèixer l'anglès), s'elaboren materials i es penjen fotografies que reporten les diferents sessions i esdeveniments que es van realitzant.

Les visites als països participants són necessàries i estan ubicades temporalment a fites claus. Així, la visita a Polònia va servir per revisar les diferents reunions que s'han fet a cada país (veure taula 1), així com els resultats d'aquestes; es revisà les fases del disseny i les funcions i els rols de cada un dels grups participants (professors, alumnes, associacions, sèniors, equips directius, entitats col·laboradores, AMIPA, membres del grup d'investigació...). Un cop definides aquestes funcions (veure taula 2), es revisaren també les competències que a nivell curricular els alumnes han d'assolir al llarg del primer trimestre del curs 2014-2015, es va debatre sobre aspectes metodològics que requereixen adaptació cultural (per exemple, l'entrevista transversal que es fa a una persona gran escollida pels alumnes) o les metodologies del grup cooperatiu establertes ja als centres participants de les Illes Balears. També es va fer una llista de material que havia de ser recollit: llibres sobre el barri, preferentment amb fotografies, fotografies familiars que es vulguin compartir, material didàctic antic, jocs de la infància dels sèniors (material), cançoners populars, recopilacions de cançons de la infància d'ahir i d'avui i, especialment, la «capsa dels records»; una capsa personalitzada de cada sènior a la qual es van incorporant els records de la seva infantesa (quan tenia 11-12 anys)...

QUADRE 2. FUNCIONS DE L'EQUIP D'IMPLEMENTACIÓ DEL PROJECTE

Disseny i preparació del projecte							
Participar en el disseny de les U.D.		X		X		X	X
Col·laboració en el disseny de les activitats		X		X	X	X	X
Formació dels sèniors		X	X			X	X
Preparació de material: aportació de material per a les «capses de records»	X	X	X		X	X	
Període d'implementació: dins de l'aula (sessions)							
Participar activament en el desenvolupament de les sessions: contar experiències, jugar, exposar, debatre, reflexionar...	X	X	X				
Conduir les sessions		X	X			X	
Suport durant les sessions			X				X
Control compliment objectius i temps de les activitats		X	X			X	
Control disciplina en el grup: responsabilitat resolució de conflictes			X			X	
Realitzar fotografies de la sessió, seleccionar i publicar a plataforma Wiggio cinc fotografies		X					X
Període d'implementació: fora de l'aula							
Realitzar les tasques encomanades a l'aula i a casa	X					X	
Suport als alumnes a casa de les activitats que han de realitzar (investigació fotografies, entrevistes persones grans...)				X			
Supervisió de les tasques a casa per part dels alumnes						X	
Control de les caixes de material						X	
Elaboració d'un diari de procés	X	X					
Seguiment de l'elaboració del diari						X	X
Avaluació de les competències dels alumnes						X	
Avaluació de les sessions	X	X	X				X
Planificació, seguiment, registre i organització dels materials			X	X			
Organització i lideratge de les reunions en xarxa							X
Relació amb APIMA						X	
Avaluació final	X	X	X	X	X	X	X

Una de les principals conclusions de la visita a Polònia fou la diversitat de realitats, cosa que es tradueix en la necessitat de fer un projecte intergeneracional no sols adaptat a cada centre, sinó també prou general perquè hi tingui cabuda la realitat de cada centre de cada país que ho vulgui aplicar seguint la guia de bones pràctiques. La segona conclusió destacable és la necessitat de la implicació de les famílies, ja que el projecte ofereix l'oportunitat de treballar amb les generacions implicades i també la possibilitat d'integrar les famílies (no sols els pares) als centres educatius.

Per aquest motiu, des de l'inici del projecte, els equips d'implementació realitzen una tasca de recopilació de material relacionat amb els barris i els centres on es durà a terme el programa (festes, escola, paisatge...), fotografies del barri (famílies, festes populars, edificis emblemàtics...),

material didàctic antic (llibretes de cal·ligrafia, contes populars, quaderns de treball, llibres de text, material d'escriptura com la tinta...), jocs (elàstics, *figuritas*, joguines...), cançons (populars, infantils, glosses, jocs cantats...). Les persones grans, juntament amb els pares i mares, són els principals responsables de la recollida d'aquest material, que ha de formar part de la capsula dels records que s'emprarà a les sessions. Cal comentar que, de cara a donar visibilitat al projecte dins l'aula i dins el centre, hi haurà un racó de l'aula destinat a aquest projecte, a més, el passadís més proper a les aules de 6è d'EP ha de servir, al llarg del primer trimestre del curs escolar, per anar desenvolupant el projecte, presentant, segons cada unitat didàctica, el material treballat durant els quinze dies.

Finalment, cal recordar la importància de les persones grans, ja que tenen una tasca protagonista tant en la preparació de les sessions, com quan aquesta es du a terme i quan s'avalua:

- a) Tasques que s'han de desenvolupar abans de les sessions:
 - a. preparar la «capsula dels records»;
 - b. participar en l'elaboració de material, i
 - c. participar a les diferents reunions preparatòries i formatives
- b) Durant les sessions:
 - a. tenir una actitud activa i participativa;
 - b. conduir i participar a la sessió amb els infants, i
 - c. controlar el temps de les activitats.
- c) Després de les sessions:
 - a. registre de les sessions, avaluació de la fidelització, seguiment de les sessions, i
 - b. escollir cinc fotografies i compartir-les a Wiggio del grup.

2.4. Competències i continguts que s'han de treballar

Les competències del projecte estan adaptades al currículum escolar de l'alumnat participant dels tres centres educatius seleccionats. Al llarg de les vuit sessions plantejades, l'alumnat ha d'anar adquirint no sols les competències lingüístiques, socials-ciutadanes i culturals programades, sinó que, a més, ha de treballar competències cognitives, emocionals i d'actitud relacionades amb el col·lectiu de persones grans. Entre les sessions, a partir del procés d'elaboració de les activitats proposades en les sessions formatives, l'alumnat ha de desenvolupar competències relacionades amb la recerca d'informació, la iniciativa, l'autonomia i la motivació.

Quant a les competències específiques del projecte, s'han de treballar, entre d'altres:

- l'estructuració de l'explicació d'un joc;
- la planificació, la realització i l'anàlisi d'una entrevista;
- l'estructuració d'instruccions orals;
- la participació en situacions de comunicació dins l'aula;
- l'expressió de les opinions pròpies;

- el coneixement de la riquesa cultural mitjançant la pràctica dels jocs populars;
- la valoració del joc com una activitat de caràcter lúdic i social;
- la relació amb altres persones mitjançant el joc, i
- el coneixement i la interacció amb el món físic.

Si la intenció és que sigui un projecte inserit dins les dinàmiques del centre, adaptat al seu currículum i amb les condicions necessàries perquè pugui ser estable dins el centre, és necessari que, a més de treballar les competències pròpies del projecte, es treballin les específiques de les assignatures relacionades i implicades, com ara educació física, assignatures lingüístiques, educació artística (plàstica i música), coneixement del medi... Aquestes competències seran avaluades pel professorat de cada una de les assignatures seleccionades per al desenvolupament de les sessions.

QUADRE 3. ESTRUCTURA BÀSICA DEL PROGRAMA FORMATIU

Sessió	Unitat didàctica	Assignatures relacionades	Temes
1	<i>Presentació</i>		
2	<i>UD1. La infància d'ahir i d'avui: les nostres famílies</i>	Llengua catalana, llengua castellana, llengua anglesa	Records de la infància i la infància actual Com eren les famílies i les relacions familiars abans i com són ara Treball remunerat i tasques domèstiques
3	<i>UD2. Els nostres amics i referents</i>	Llengua catalana, llengua castellana, llengua anglesa, educació artística (plàstica) i coneixement del medi	Records sobre amics i referents. Valors presents a l'hora d'escollir amics i referents
4	<i>UD3. L'escola d'ahir i d'avui: els nostres aprenentatges</i>	Llengua catalana, llengua castellana, llengua anglesa, educació artística (plàstica i música) i coneixement del medi	Records sobre assignatures, professors, imatges, olors, metodologies i materials... L'escola ara
5	<i>UD4. Què feim en sortir de l'escola: jocs i activitats extraescolars</i>	Educació física; educació artística (plàstica i música), llengua catalana, llengua castellana, llengua anglesa	Activitats i jocs al pati de l'escola Jocs d'abans i d'ara Reflexió sobre els materials que s'empren per jugar
6	<i>UD5. El meu barri</i>	Coneixement del medi, llengua catalana, llengua castellana, llengua anglesa i educació artística (plàstica)	Com era el barri abans i com és ara Llocs preferits pels joves abans i llocs preferits ara per trobar-se Canvis dels llocs emblemàtics del barri
7	<i>UD6. Festes populars</i>	Coneixement del medi, llengua catalana, llengua castellana, llengua anglesa i educació artística (plàstica)	Records de les festes i festes actuals: activitats, lloc de celebració...
8	<i>Avaluació final</i>		

Pensem que és important que s'entengui com un projecte intens durant el primer trimestre del curs 2014-2015, per aquest motiu, no sols s'ha de fer feina al llarg de les dues sessions contínues

que els sèniors i els alumnes comparteixen cada quinze dies, sinó que s'ha de dur a terme una feina constant que ha de tenir present la visibilitat del projecte. D'aquí que, per exemple, es destini un espai dins l'aula per poder recopilar i consultar material del projecte, com ara fotografies, llibres dels barris, material didàctic antic, joguines... Al mateix temps, les persones majors han de jugar un paper important, no sols durant les sessions, sinó que també han de ser part activa de les dinàmiques (per exemple, en la preparació del material per a les sessions, vestint-se com els professors i les professores de fa uns cinquanta anys, fent gloses del projecte per cantar el dia de la festa conjunta, interactuant amb els diferents centres a les trobades o participant de forma activa a les sortides trimestrals). En aquest sentit, les persones grans poden acompanyar el «seu» grup a la sortida que es fa al primer trimestre, probablement a un lloc relacionat amb el tema del projecte, com ara el Museu de la Joguina.

2.5. Avaluació

En el procés de preparació i disseny del projecte també es fa feina en el sistema d'avaluació del procés i dels resultats.

Un dels elements importants és poder comprovar si hi ha hagut un canvi positiu en les percepcions mútues intergeneracionals, així com en les percepcions, actituds, valors i creences relacionades amb l'edat. Per aconseguir-ho, s'ha d'aplicar un qüestionari estàndard sobre les relacions intergeneracionals, abans i després de l'aplicació del projecte a les aules.

Per poder elaborar una guia de bones pràctiques, és necessari saber també amb quines característiques principals es poden descriure els participants, especialment les escoles, l'aula, i els sèniors. Per aquest motiu, ja hem recopilat aquesta informació a través d'un qüestionari específic per a les escoles i per als sèniors. Al mateix temps, voldrem saber si la planificació i el disseny de les sessions són correctes o si necessiten alguna modificació, per aquesta finalitat, comptarem amb qüestionaris de fidelització de la sessió. Aquests han de ser, generalment, complimentats pels membres que no tenen un paper protagonista en les sessions, és a dir, els membres del grup d'investigació.

Ens interessa especialment la percepció dels protagonistes, per això també s'ha d'avaluar a través de qüestionaris de satisfacció, tant per part dels alumnes com dels sèniors. Cal tenir present que si fins ara la filosofia és que les persones implicades (alumnes i sèniors) siguin les protagonistes responsables, els alumnes, a través de les rúbriques, s'han d'autoavaluar i han de respondre a preguntes sobre què han après a cada sessió (pre i post Unitat didàctica), aquesta feina ha de ser treballada amb l'ajuda del professor.

El grup de persones grans podrà aprofitar el temps d'esbarjo dels infants per avaluar de forma contínua la sessió; a més ha de dedicar una hora de la setmana que no hi ha intervenció directa dins les aules per avaluar la sessió anterior i resoldre dubtes de la següent.

Finalment, entenem que aquest projecte necessita un moment de reflexió conjunta, per aquest motiu s'han de crear tres grups de discussió: un per als sèniors, un altre per als professors implicats i un tercer per a les entitats (especialment per a les famílies) implicades.

Els indicadors bàsics que s'han d'avaluar són els descrits a la taula 4.

QUADRE 4. INDICADORS BÀSICS D'AVALUACIÓ DEL PROJECTE	
Criteris d'avaluació per als alumnes (a partir de les competències definides prèviament)	
-	Participació activa
-	Compliment i qualitat de la tasca presentada i realitzada dins l'aula
-	Compliment de les normes
-	Nivell de satisfacció i d'impacte
Criteris d'avaluació per als senyors	
-	Fidelitat al programa
-	Habilitats de comunicació i dinamització (capacitat d'empatia)
-	Habilitats de planificació, organització i coordinació
-	Nivell de satisfacció i d'impacte
Criteris d'avaluació per als tutors	
-	Habilitats de planificació, organització i coordinació
-	Nivell de satisfacció i d'impacte
Criteris d'avaluació per a l'equip de suport	
-	Habilitats de planificació, organització i coordinació
-	Nivell de satisfacció i d'impacte

Aquests instruments han de ser complementats amb els qüestionaris de fidelitat de les sessions, amb observacions sistemàtiques dins les aules (informes de sessions: respostes dels nins, participació...), actes de reunions de seguiment de l'equip d'implementació, diaris dels nins (redacció sobre el que han après, què és el que més els ha agradat, el que més els ha sorprès...) i dels senyors, registres escrits i audiovisuals (material en paper i audiovisual, com ara presentacions en power point o programes com Prezi dels alumnes per mostrar als senyors la tasca feta, fotos, collages...).

3. EL TREBALL COL·LABORATIU COM A PEÇA CLAU DEL PROJECTE

La diversitat cultural i familiar és una característica de la realitat educativa actual als centres en què s'ha d'aplicar el projecte a les Illes Balears, on es representen entorns comunitaris molt diferents. En dos dels centres (un ubicat al centre de la ciutat i un altre a la perifèria) el percentatge d'alumnat estranger és elevat i l'estatus socioeconòmic és mitjà-baix. En el tercer, ubicat a una barriada de Palma, amb una configuració inicial més pròpia d'un entorn rural, la procedència cultural no és tan diversa i l'estatus socioeconòmic és més elevat; amb tot, hi conviuen dues realitats: les famílies que hi han viscut des de fa dècades i les novingudes, sovint famílies de nova creació, que han optat per viure en llars més típiques de la perifèria (plantes baixes i/o adossats).

Tal i com s'ha descrit anteriorment, ens trobam a la fase final del primer any, i ja s'ha fet el treball de concreció dels temes de les unitats didàctiques, els grups de feina definits i establerts, un procés de

formació dels sèniors sobre metodologies actives i participatives, i tancant el disseny de l'avaluació del projecte, dels seus implicats i dels processos que s'hi deriven. Al llarg de tota aquesta fase, hem pogut comprovar la necessitat d'aquesta avaluació, justificada per la complexitat que suposa elaborar un disseny bàsic i alhora comú per a totes les persones i totes les entitats participants, a fi d'aconseguir objectius comuns i avaluar de forma conjunta; al mateix temps, que és necessària l'adaptació a les característiques de cada context. El cert és, doncs, que aquesta tasca no hauria estat possible sense la participació dels centres educatius, les entitats professionals i les famílies participants del projecte, ni sense la implicació activa dels sèniors ni la capacitat d'adaptació de les institucions internacionals participants.

Així doncs, volem destacar la necessitat del treball col·laboratiu i en xarxa que requereix un projecte com aquest, un treball en equip des del minut zero, amb les funcions i els rols consensuats, definits i acordats i treballant des de diferents nivells: grup d'investigació GIFES, equip de sèniors, equip d'implementació a cada centre educatiu, equip de tots els participants de les Illes Balears, equip de professionals representants de les diferents institucions internacionals participants... Aquesta feina s'ha anat fent a través de sessions presencials, però també amb l'ajuda de les noves tecnologies, bé a través de plataforma Wiggio, a través de Skypes internacionals o a través dels ja incorporats a les nostres vides «grups de whatsapps».

Tots els implicats, doncs, tenen present la necessitat d'estar coordinat, coneixent al detall el seu rol i el que s'espera d'ells; una xarxa coordinada, estable, oberta i funcional:

- *Escoles*: treballant principalment amb els tutors i amb l'equip directiu, sense els quals els projectes no es podrien haver inserit dins els seus centres; una disponibilitat i una capacitat d'adaptació a les necessitats del projecte, concretant-ho a cada centre, amb la mirada posada en els «seus» grups de 6è d'EP. Amb una capacitat d'aprenentatge, de col·laboració i de participació altament gratificant i satisfactòria, ja que, han estat ells, els qui han dissenyat i aplicat la primera sessió formativa als grups dels sèniors.
- *Mestres del centre*: cert és que l'equip directiu i els tutors hi juguen un paper clau, emperò la necessitat d'implicar a quasi tot el professorat dels alumnes de 6è d'EP (mestres de suport, especialistes en educació física,...) és bàsica per dur a terme totes les unitats didàctiques. Cal citar també les coordinadores TIC, les quals també ens podran ajudar en el traspàs d'informació del centre cap al projecte i en la confirmació de la correcta recepció de les informacions que generin els centres educatius.
- *Agents comunitaris*: la relació amb la comunitat ha estat un criteri de selecció bàsic per a l'elecció dels tres centres educatius. La disponibilitat en la participació en el projecte i, alhora, la responsabilitat de poder conèixer quin és el seu paper en el projecte ha estat un element que possiblement assegurí l'èxit del projecte. Les llars i/o clubs de la tercera edat també són claus per incorporar la realitat de les persones grans que viuen al barri.
- *Sèniors*: la seva implicació ha de ser i ha estat excel·lent, no sols per la seva disponibilitat des de la primera reunió de presentació del projecte, sinó perquè han assumit un compromís real i una

participació activa des d'aleshores; han acudit a les diferents reunions als centres, han aportat idees, s'han presentat als centres, han realitzat demandes reals i explícites sobre les necessitats percebudes abans d'entrar a les aules...

- *Partners internacionals*: han donat a conèixer les seves realitats vers la infantesa dels seus grans i la infantesa actual, han coordinat tasques i han aportat, de forma constructiva, idees i han col·laborat en la distribució de tasques i en la seva realització.
- *Grup d'investigació*: uns investigadors que creuen en el projecte, que realitzen tasques de coordinació i són el pont d'informació entre els diferents agents, tant a nivell presencial com virtual (per exemple amb la plataforma de Wiggio).

4. CONCLUSIONS

Per a Henkin (citat a Enciso 2007: 31) una comunitat per a totes les edats és aquella que «promou el benestar de nins, joves, majors, enforteix les famílies i proporciona oportunitats per a una interacció continuada i mútuament beneficiosa pels diferents grups d'edat». Amb aquesta idea, el projecte presentat presenta dos reptes principals. El primer és l'elaboració d'una guia de bones pràctiques per treballar als centres escolars (estudiants de tercer cicle de primària) i a les universitats (amb els estudiants de programes universitaris per a persones grans) a nivell europeu, i la creació d'un espai i un context que possibilitin el treball conjunt, la visibilitat del col·lectiu de persones grans i el compliment d'una funció transmissora de la cultura i del coneixement. Aquesta guia de bones pràctiques ha d'aportar les bases per poder treballar de forma eficaç en la formació i pràctica de valors socials amb ambdós col·lectius principalment; en un context educatiu escolar i donant la paraula, l'espai i el context a les persones grans de forma activa i participativa.

El segon repte gira entorn al coneixement sobre la millora de les relacions intergeneracionals i els efectes que la intervenció produeix en el context de l'aplicació del programa: participants, família, professionals educatius i comunitat. Segons l'estudi INTERGEN (Sánchez, Díaz 2005) el 98% de les persones grans participants en Projectes Intergeneracionals i el 92,9% dels participants d'altres edats recomanen a les autoritats polítiques l'impuls i l'augment d'aquest programes. A més, la «pràctica intergeneracional transcendeix les portes dels centres i institucions a on es du a terme» (Gutiérrez, Hernández 2013: 232-233), per tant no podem entendre l'avaluació del nostre projecte sense avaluar els diferents agents implicats. En aquest sentit, l'avaluació ha de comptar amb la informació aportada per part dels participants directes del projecte i d'aquells altres que s'hi han implicat indirectament.

Un dels protagonistes principals és el grup de persones grans (i en aquest sentit no s'ha d'obviar que el projecte s'emmarca en la convocatòria de programes Grundtvig d'aprenentatge al llarg de tota la vida), per tant és important conèixer els beneficis que l'experiència suposa i suposarà per a ells, principalment quant a aprenentatge, qualitat de vida, relacions socials, participació i satisfacció. La generació dels joves, l'altra protagonista del projecte, té a davant la possibilitat de millorar les seves habilitats de comunicació, d'aprenentatge i de socialització i, alhora, pot observar com aquestes

habilitats influeixen, o no, i de quina manera sobre els seus resultats acadèmics. Ens interessa també saber si augmenta el seu interès per les persones grans, si canvien o no els possibles estereotips que puguem tenir, si augmenta el seu coneixement de les persones grans i el seu interès per conèixer sobre el seu passat i el patrimoni cultural de la comunitat en la qual viuen.

Bàsiques, com sempre en qualsevol projecte educatiu, són les famílies; volem conèixer com milloren les relacions familiars, si es produeix una aproximació al procés formatiu dels seus fills, al centre i al professorat dels seus fills. Sobre els professionals, volem saber si augmenta la seva motivació per realitzar i mantenir aquest tipus d'activitats, si la iniciativa ha influït positivament en l'aproximació de l'aprenentatge escolar a la realitat de la vida i de la comunitat, i si es percep una millora de la relació amb les famílies del centre.

Finalment, cal mencionar que el projecte pretén impulsar el respecte i la cooperació i els vincles entre generacions —i entre diferents grups, professionals, famílies, voluntariat...— (Comissió Europea 2012), creant models positius de relació intergeneracional i promovent una cultura participativa en els contextos de l'aplicació. La investigació sobre el procés, els resultats i l'impacte que es produeixin poden aportar millores a la pràctica educativa i ajudar al coneixement, la millora i la transferència de les dinàmiques iniciades a partir d'aquest projecte.

Per aconseguir-ho donarem visibilitat europea a aquest projecte a través de diferents canals. En primer lloc, amb la redacció d'una guia de bones pràctiques per a la implementació del projecte a les aules d'infants d'11 a 12 anys de la comunitat europea, amb la idea de mantenir-lo estable i formar part de la pròpia identitat del centre. La guia estarà basada en el disseny, la implementació i l'avaluació del projecte pilot. En segon lloc, a través de vídeos, exposicions.... En definitiva, exhibint el material que anem recopilant al llarg d'aquest primer any de feina i que es publicarà virtualment a la web del projecte, www.sharingchildhood.eu [en construcció].

REFERENCIES BIBLIOGRÀFIQUES

Bentancor, A. (2009). *Educando desde una visión integral de la vida. Perspectiva del trabajo intergeneracional en centros educativos* [en línia]. Servicio de Psicología en la Vejez. Facultad de Psicología. Universidad de la República. <<http://inmayores.mides.gub.uy/>>.

Comissió Europea (2011). Guía de ideas para la planificación y aplicación de proyectos intergeneracionales. *Juntos: ayer, hoy y mañana. Proyecto MATES*. Mainstreaming Intergenerational Solidarity (Solidaridad para la Integración Intergeneracional). Lifelong Learning Programme.

Comissió Europea (2012). *One Step Up in later live. Learning for Active Ageing and Intergenerational Solidarity: Conference Report* [en línia]. DG Education and Culture. Brussels, 19-21 November 2012. <http://ec.europa.eu/education/adult/doc/confageing/report_en.pdf>.

Domínguez, M. E. (2012). Programas intergeneracionales: reflexiones generales a través de un análisis DAFO. *Revista Electrónica de Psicología Social. Poiésis*, núm. 24.

EAGLE Consortium (2008). *Intergenerational Learning in Europe. Policies, Programmes & Practical Guidance* [en línia]. Socrates. Grundtvig. European Commission. <<http://www.menon.org/wp-content/uploads/2012/11/final-report.pdf>>.

Enciso, B. (2012). *Por el fomento de las relaciones intergeneracionales. Informe núm. 4*. Ministerio de Sanidad, Servicios Sociales y Empleo. IMSERSO. UDP.

ENIL (European Network for international Learning). (2012). *International learning and Active Aging* [en línia]. Grundtvig. European Commission. Lifelong learning programme. <http://www.enilnet.eu/Intergenerational_Learning_and_Active_Ageing-Executive_Summary.pdf>.

Gutiérrez, M.; Hernández, D. (2013). Los beneficios de los programas intergeneracionales desde la perspectiva de los profesionales. *SIPS-Pedagogía social. Revista interuniversitaria*, núm. 21 (tercera época), pàg. 213-235.

Hatton, A.; Ohsako, T. (eds.). (2001). *Programas intergeneracionales: política pública e implicaciones de la investigación. Una perspectiva internacional*. Instituto de la UNESCO para la Educación.

IMSERSO. (2009). *Ponencia C. Relaciones intergeneracionales*. II Congreso del Consejo estatal de las personas mayores. Madrid: Ministerio de Sanidad y Política Social.

Macías, L.; Alzina, P.; Tur, G. (2010) *Relacions intergeneracionals a la Universitat Oberta per a Majors: tres exemples d'experiències*. A: Orte, C. (dir.). *Anuari de l'envelliment. Illes Balears 2010*. Palma: Càtedra d'Atenció a la Dependència i Promoció de l'Autonomia Personal, pàg. 351-387.

Macías, L.; Orte, C.; March, M. X. (2011). Programas universitarios para mayores y relaciones intergeneracionales. La experiencia de un programa. A: Alonso, P. M. (dir.). *Revista de Ciencias de la Educación*, núm. 225-226, pàg. 227-249. Madrid: Órgano del Instituto Calasanz de Ciencias de la Educación.

Macías, L.; Orte, C.; March, M. X. (2012) Programas universitarios para mayores y relaciones intergeneracionales. La experiencia de un programa. A: Jiménez, A.; Palmero, C. (coords.). *Programas Universitarios para Mayores. Revista Memorialidades*, núm. 17, pàg. 431-474. Brasil: Universidade Estadual de Santa Cruz.

ONU. (2002). Informe de la Segunda Asamblea Mundial sobre el Envejecimiento. A/CONF.197/9. Nova York: Organización de Naciones Unidas.

Pascual, B.; Gomila, M.A. (2013). Treball comunitari intergeneracional: L'experiència de dos projectes socioeducatius a Palma. A: Orte, C. (dir.). *Anuari de l'envelliment. Illes Balears 2013*. Palma: Càtedra d'Atenció a la Dependència i Promoció de l'Autonomia Personal, pàg. 83-102.

Sánchez, M.; Díaz, M. P. (2005). Los programas intergeneracionales. A: Pinazo, S.; Sánchez, M. *Gerontología: actualización, innovación y propuestas*. Madrid: Pearson-Prentice Hall.

Sánchez, M. (dir.). (2007). *Los programas intergeneracionales. Hacia una sociedad para todas las edades*. Barcelona: La Caixa (Colección de estudios sociales, 23).